

Tarnopol, 1936. – 139 s.

19. Przegląd krajoznawcy. – Lwow, 1938. – № 1-3. – S. 1-48.

20. Sprawozdanie wydziału Centralnego Podolskiego Towarzystwa Turystyczno-krajoznawczego z działalności za czas od dnia 1 października 1937 do dnia 30 kwietnia 1939 roku. – Tarnopol, 1939. – 36 s.

21. Szkolne schroniska wycieczkowe. Informator VIII. Rok 1934. – Warszawa, 1934. – 252 s.

22. St. Wiszniewski. Przewodnik po Brzeżanach i okolicy. – Brzezany, 1937. – 69 s.

23. Ziemia. Organ Polskiego towarzystwa krajoznawczego. – Warszawa, 1930. – № 11-12. – S. 228-235.

24. Ziemia. Organ Polskiego towarzystwa krajoznawczego. – Warszawa, 1936. – № 12. – S. 290-316.

25. J. Zubricki. Sztuka w blasku słońca // Brzezany. Jednodniówka akademicka. – Lwow, 1928. – S. 6-10.

Парацій В.М. Бережанський замковий комплекс в туристично-презентаційних проектах 1920-1930-х гг.

В статті, на основі аналізу архівно-документальних і опублікованих справочних матеріалів, осмислено окремий аспект з історії Бережанського замкового комплексу – його втягнення в регіональні туристично-презентаційні проекти 1920-1930-х гг. Для замков Тернопільщини це був період їх активного привертання до подібних форм раціонального використання. Тому вивчення цих традицій має ще й практичне значення в розвитку методологічно-дійсних основ сучасного туризму.

Ключові слова: Бережанський замковий комплекс, туризм, екскурсійні маршрути, путівники

Paratsii V.M. Berezhanys' castle complex in tourist and presentation projects 1920-1930's.

This paper, based on analysis of archival documentary and published reference, is meaningful different aspect of the past Berezhanys' castle complex – attempts to adapt to regional tourist and presentation projects 1920-1930's. It was the period of active involvement in similar forms management for locks castle from Ternopillia. Therefore, the study of these traditions has also practical importance in the development of methodological and effective local bases tourism today.

Key words: Berezhanys' castle complex, tourism, excursions routes, guidebooks.

19.03.2013 р.

УДК 930.9(Р 477):[726:512.143+719:72] «19/20»

Д.А. Прохоров

КАРАЇМСЬКІ МОЛИТОВНІ БУДИНКИ «КЕНАСИ» НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ: СУЧАСНИЙ СТАН ТА ПЕРСПЕКТИВИ ВИКОРИСТАННЯ

У статті розглядається сучасний стан караїмських молитовних будинків «кенас» в контексті наукової реконструкції минулого корінних народів Криму і збереження їх історико-культурної спадщини.

Ключові слова: караїми, кенаси, історико-культурна спадщина, пам'яткоохоронна діяльність.

Сьогодні минуле караїмів – корінного народу України – активно досліджується фахівцями різного рівня. Проте, слід зауважити, що деяким епізодам караїмської історії досі приділяється недостатньо уваги. Одним з таких маловивчених аспектів є доля караїмських кенас – молитовних будинків, цікавих з історичної та архітектурної точок зору об'єктів культового призначення. І хоча це питання частково розглядалося деякими фахівцями (зокрема, Б.С. Єльяшевичем, О.Г. Герценом, А.І. Опочинською, В.О. Кутайсовим і М.В. Кутайсовою, Є. Котляром, І.О. Шайтаном)[1; 2; 3; 4; 5; 6], проте проблема сучасного стану караїмських кенас в контексті пам'яткоохоронної справи не аналізувалася, що обумовлює актуальність запропонованого дослідження.

Метою статті є розгляд питання про сучасний стан караїмських молитовних будинків в контексті збереження історико-культурної та архітектурної спадщини «малих» та корінних народів, що мешкають на території України.

До 1911 р. в Російській імперії налічувалося 20 караїмських кенас, 18 з яких мали власні будівлі – наприклад, в Армянську, Бахчисарай, Бердянську, Києві, Катеринославі, Луцьку, Мелітополі, Миколаєві, Одесі, Поневежі, Севастополі, Сімферополі, Троках, Харкові, Феодосії та Ялті; по дві кенаси існувало в Євпаторії та в Чуфут-Кале. Два молитовні будинки караїмів, що розташовувалися в найманих приміщеннях, функціонували у Москві та Вільно [7, 671]. Після остаточного встановлення радянської влади на території країни багато будівель кенас втратили своє первинне призначення; більшість з них було передано новим хазяям. Згодом будівлі деяких кенас (наприклад, в Луцьку, Галичі, Феодосії, Карасубазарі), на жаль, за різних обставин, було втрачено, і вони не збереглися до наших днів.

Найдревнішими з тих кенас, що існують сьогодні на території України, є кенаси т. зв. «печерного міста» Чуфут-Кале, яке було центром компактного проживання караїмів ще з часів Кримського ханату. Зведення кенас датується, за різними відомостями, XIV–XVII ст. (Велика кенаса) і кінцем XVIII ст. (Мала кенаса)[8, 96-97]. В середині XIX ст. більшість

Велика (Соборна) кенаса Чуфут-Кале

караїмів покинули це місто і воно дійшло деякого занепаду. Але кенаси продовжували функціонувати не лише як об'єкти культового призначення, але і як архітектурні і екскурсійні пам'ятки Криму. У цій якості вони використовуються і в наші дні.

Одним з духовних центрів російських караїмів до 1917 р. була Євпаторія, де існував комплекс з Великої і Малої караїмських кенас. Дата спорудження Великої кенаси відноситься до 1804 р., коли відбулася закладка будівлі для неї; перше богослужіння пройшло там в 1805 р. У 1815 р. було споруджено будівлю Малої кенаси [4, 137]. У 1927 р. обидві кенаси були закриті; у різні роки у будівлях комплексу розташовувалися радянські установи: антирелігійний музей, курси медсестер, спортивні секції, дитячий сад, бюро технічної інвентаризації, Євпаторійський красназничий музей.

Важливою подією в історії караїмів є процес повернення релігійним громадам культових споруд, який почався в останні роки. Відповідно до Указу Президента України від 4 березня 1992 р. «Про заходи по поверненню релігійним організаціям культового майна» в регіонах України здійснюється передача у власність релігійним громадам архітектурних об'єктів, які раніше належали вірянам. До 200-річчя створення комплексу євпаторійських кенас (він розташований на вул. Караїмській, 68: до комплексу також входять будівля *мідраша* – караїмської релігійної школи, музей історії та етнографії караїмів ім. С. Кушувль, бібліотека, клубна кімната і кафе національної караїмської кухні «Караман») 9 вересня 2005 р. була повністю відреставрована Велика Соборна кенаса, внутрішні дворики та інші споруди (реставрацію Малої кенаси на сьогодні ще не повністю закінчено). Урочисте відкриття оновленого комплексу відбулося в серпні 2007 р. Зараз тут проводяться екскурсії, працює караїмська бібліотека «Карай-Бітіклігі»; у Малій і Великій кенасах віряни проводять богослужіння. Розпорядженням Державного комітету з охорони і використання пам'яток історії і культури АР Крим

Комплекс Євпаторійських кенас: вид на Малу та Велику (Соборну) кенаси з Мармурового дворику

комплекс кенас в складі Великої та Малої кенас, двориків з аркадами, саду з *перголою* (садовим пристроєм, набірною конструкцією з секцій арок, сполучених між собою поперечними брусами, що повторюються, для захисту проходу від сонця) і *мідраша* було включено до списку пам'яток національного і культурного значення, розташованих на території АР Крим [9].

При узгодженні з українською владою і за підтримки уряду АР Крим ведеться робота з повернення караїмській громаді будівлі кенаси в Сімферополі (вул. Караїмська, 6), зведеної в 1896 р. В роки радянській владі доля караїмської кенаси Сімферополя була схожа з долями багатьох споруд релігійного культу того часу – спочатку була ліквідована місцева караїмська громада, а потім закрито і саму кенасу. Це сталося 5 березня 1930 р.; тоді ж в її будівлі було розміщено Караїмський клуб. Але в середині 30-х рр. ХХ ст. кенасу реконструювали: будівлю частково перебудували і позбавили культового декору, після чого в ній було розташовано редакцію радіомовлення.

Перші звернення про повернення вірянам Сімферопольської кенаси надійшли до Ради міністрів АР Крим в 1991 р. Необхідність вжиття термінових заходів з цього питання обумовлена також тим, що приміщення кенаси (яку було поставлено на пам'яткоохоронний облік ще рішенням Кримського облвиконкому від 22 травня 1979 р.) потребує капітального ремонту, а будівля, в якій сьогодні працює Радіокомітет, знаходиться в аварійному стані. 7 жовтня 2012 р. на третьому поверсі будівлі було проведено, вперше з 1930 р., караїмське богослужіння з нагоди Суккот (Свята Кушей), ініційоване Караїмською релігійною громадою «Карайлар» м. Сімферополя і Кримською Республіканською Федерацією караїмів [10, 5- 6].

У 2006 р. кенасу в Харкові, яка була побудована 24 листопада 1893 р. за проектом архітектора Б.С. Покровського на розі вул. Гамарника і

Головний портал входу до комплексу Євпаторійських кенас

Київська караїмська кенаса (арх. В.В. Городецький)

Ковальської, повернули місцевій караїмській громаді (для молитовних зборів кенаса була закрита з 1929 р.). Зовнішній вигляд будівлі зазнав істотних змін: внутрішній простір було розділено на два поверхи, змінені форма вікон і додані вікна другого поверху, фасад позбавлено культового декору, а також прибрано огорожу навколо будівлі. У серпні 2011 р. почався ремонт будівлі; весною 2012 р. були частково відновлені занепалий карниз західного фасаду, оштукатурені стіни фасаду, розпочато ремонт внутрішніх приміщень [11, 7; 12, 5].

Обговорюється можливість передачі караїмській громаді і київської кенаси, яку побудували упродовж 1898-1902 рр. на вул. В. Підвальної, 7 (нині – вул. Ярославів Вал, 7) за проектом відомого архітектора В.В. Городецького (його авторству також належать Миколаївський костюл, «Будинок з химерами») і на кошти, зібрані членами громади, а також на гроші, що було передано караїмськими підприємцями і меценатами, тютюновими фабрикантами братами С.А. і М.А. Когенами. Урочисте відкриття кенаси, спорудженої в еkleктичному мавританському стилі, відбулося в січні 1902 р. Після революції 1917 р. кенаса було закрито, з 1926 р. її будівлю передано для користування просвітніми установами. В 1920-х

рр. власниками кенаси стали заклади політосвіти: в її будівлі розмістився Будинок народів Сходу, а потім – Ляльковий театр. Під час Великої Вітчизняної війни тут проходила римо-католицька служба Божа. За часів радянської влади було втрачено частину архітектурних деталей будівлі (насамперед, вона була позбавлена куполу). У 1968 р. кенасу передали кінотеатру «Зоря», у зв'язку з чим було зроблено її реконструкцію. Сьогодні там розміщується Національна Спілка театральних діячів України, і з 1981 р. – Республіканський Будинок актора.

У 2012 р. до міської влади Києва звернулися представники Федерації хасидів Хабад-Любавич (одна з течій хасидизму) з проханням дозволити їм проводити в караїмській кенасі щоп'ятниці і щосуботи, а також під час головних єврейських свят богослужіння. Крім того, хасиди наполягали виділити їм окрему кімнату, яка б охоронялася, для збереження в ній культових предметів. Однак проти ідеї передачі кенаси до Федерації хасидів категорично виступили директор Будинку актора В. Московенко і голова Духовного управління релігійних організацій караїмів України В.З. Тиріяки. Київська караїмська національна громада «Догунма» на чолі з О.Я. Арабаджи наполягає на поверненні цієї культової споруди караїмській громаді [13, 12]. Додамо також, що будівля кенаси і раніше надавалася київським караїмам для проведення їх богослужбових заходів [14, 8].

На 40-й сесії міської ради Бахчисараю, яка відбулася 23 вересня 2010 р., присутні розглянули клопотання нині екс-генерального директора КРУ Бахчисарайського історико-культурного заповідника Є.В. Петрова і почесного голови Асоціації кримських караїмів «Крымкарайлар» Ю.Б. Когена щодо передачі заповіднику пам'ятника архітектури – караїмської кенаси, побудованої у цьому місті в 1868 р. Сьогодні, за рішенням Бахчисарайської міської ради № 759 «Про передачу з балансу Бахчисарайської міської ради на баланс Кримської республіканської установи «Бахчисарайський історико-культурний заповідник» будівлі кенаси (колишній актовий зал Будинку піонерів) по вул. Леніна, 67, м. Бахчисарай» і відповідно до змін в цьому рішенні від 28 січня 2011 р., вказана споруда передана на баланс заповідника, керівництво якого припускає можливість відновити цю пам'ятку архітектури для створення там етнографічного музею історії і культури кримських караїмів [15].

У подальших планах у караїмів – відновлення кенаси в Севастополі (закладка будівлі для неї відбулася 6 травня 1896 р. на вул. Великій Морській; за радянських часів там було розміщено спортивне товариство «Спартак»). В роки Великої Вітчизняної війни будівля кенаси сильно постраждала: під час обстрілу зруйновано дах і торцевий фасад. У 1953 р., за проектом архітектора

А.В. Бобкова, будівлю (яка знаходиться за адресою вул. Велика Морська, 24) було відновлено, а головний вхід з північного торця був перенесений на південний, у бік початкових номерів вулиці [6]. Сьогодні будівля севастопольської кенаси використовується різними організаціями і приватними підприємствами.

Крім того, караїми наполягають на поверненні кенаси у Бердянську (церемонія урочистого відкриття будівлі, зведеної на засоби місцевих караїмів, відбулася в 1899 р.). Не за призначенням сьогодні використовується також приміщення караїмської кенаси в Миколаєві (побудована в 1841 р.; за іншими відомостями – в 1846 р.; офіційно затверджена в 1848 р.). Після 1917 р. у будівлі кенаси по вул. Лягіна, 23-а розміщувалися міський Будинок безбожника, Будинок вчителя, кінотеатр, спортивне товариство, склад, зал для одружень, крамниця) [16, 187-188; 17, 208-209]. За весь цей час її архітектурному обліку було завдано суттєвої шкоди – частково перебудовано фасад, знищено ажурні металеві решітки на вікнах. Зазначимо також, що караїмські громадські та релігійні лідери виступають за відкриття духовного училища в Євпаторії, де змогли б навчатися майбутні караїмські священики – *газзани* [18]. На IV конференції Духовного Управління релігійних організацій караїмів України, що відбулася 13 лютого 2011 р. в Євпаторії і в якій брали участь представники релігійних організацій Євпаторії, Сімферополя, Феодосії, Києва, Мелітополя, Бахчисараю, було прийнято постанову, в якій, зокрема, йшлося про необхідність «спільно з релігійними організаціями вести роботу по поверненню кенас в містах Сімферополі, Севастополі, Києві, Бердянську і Олександрівському Духовного училища в м. Євпаторія» [19, 4].

Таким чином, слід констатувати, що ситуація, яка склалася сьогодні відносно унікальних об'єктів релігійного культуру – караїмських кенас, вимагає від представників влади усіх рівнів, наукової спільноти, активістів національно-культурних товариств та членів релігійних організацій вжиття термінових заходів, спрямованих на збереження історико-культурної та архітектурної спадщини караїмів. На жаль, саме відсутність узгодженості в діях деяких національно-культурних товариств та громад часто-густо призводить до непорозумінь, що негативно впливають на їх діяльність з повернення у власність караїмській громаді архітектурних об'єктів і будівель релігійного культуру [20].

Посилання

1. Ельяшевич Б.С. Евпаторийские караимские кенасы: Краткое описание. – Евпатория, 1928. – 16 с.
2. Герцен А.Г. Археологические исследования караимских памятников в Крыму // МАИЭТ. – Симферополь, 1998. – Вып. VI. – С. 744-751.

3. Опочинская А.И. Молитвенные дома крымских караимов Чуфут-Кале и Евпатории // Архитектурное наследие. – М., 1996. – С. 153-161.

4. Кутайсов В.А., Кутайсова М.В. Евпатория: Древний мир. Средние века. Новое время. – К.: изд. дом «Стилос», 2007. – 284 с.

5. Котляр Е. Караимская община Харькова и «Родовое гнездо» караимов в Крыму: опыт изучения историко-архитектурных связей // Параллели: русско-еврейский историко-литературный и библиографический альманах № 8-9. – М., 2007. – С. 181-199.

6. Шайтан И.А. О судьбах караимских кенас в Крыму // Мещанская газета. – 1994. – № 22. – С. 8.

7. Прохоров Д.А. Статистика караимского населения Российской империи в конце XVIII – начале XX вв. // Материалы по истории, археологии и этнографии Таврии; Отв. Ред. А.И. Айбабин, В.Н. Зинько. – Вып. XVII. – Симферополь-Керчь, 2012. – С. 634-705.

8. Герцен А.Г., Могаричев Ю.М. Крепость драгоценностей. Кырк-Ор. Чуфут-Кале. – Симферополь: Таврия, Симферополь, 1993. – 128 с.

9. Список памятников местного и национального значения (архитектура и градостроительство, история, монументальное искусство) и вновь выявленных объектов, расположенных на территории Автономной Республики Крым (по состоянию на 11.06.2012) // Республиканский комитет АР Крым по охране культурного наследия. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://monuments-crimea.gov.ua/news_content.php?cid=197&mid=22

10. Шайтан И.А. Долгожданный молебен // Известия Духовного управления религиозных организаций караимов Украины. – Евпатория, 2013. – № 6 (15), январь. – С. 5-6.

11. Хроника. Харьков // Известия Духовного управления религиозных организаций караимов Украины. – Евпатория, 2011. – № 1 (10), октябрь. – С. 7.

12. Хроника. Харьков // Известия Духовного управления религиозных организаций караимов Украины. – Евпатория, 2012. – № 4 (13), август. – С. 5.

13. Хроника. Киев // Известия Духовного управления религиозных организаций караимов Украины. – Евпатория, 2013. – № 6 (15), январь. – С. 12.

14. Хроника. Киев // Известия Духовного управления религиозных организаций караимов Украины. – Евпатория, 2011. – № 1 (10), октябрь. – С. 8.

15. Бакал И. Передача кенасы в г. Бахчисарае // Этнокультурный центр Кале. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://kale.at.ua/news/peredacha_kenasa_v_g_bakhchisarae/2011-03-10-71

16. Прохоров Д.А. Молитвенные дома караимов в Российской империи в XIX – начале XX вв.: К вопросу об изменении названия «синагога» // Научные труды по иудаике. Материалы XVIII Ежегодной Международной Междисциплинарной конференции по иудаике. Академическая серия, Вып. 35. – М., 2011. – Т. II. – С. 174-204.

17. Хаецкий О. Пам'ятки історії та культури караїмів на півдні України та Миколаївщині // Миколаївщина багатонаціональна: з історії етнічних спільнот регіону. – Миколаїв, 2005. – С. 206-209.

18. Зорина Е. Связующая нить // Крымские известия. – 2005. – № 103 (3333). – 7 июня.

19. Протокол IV отчетно-выборной конференции Духовного Управления религиозных организаций караимов Украины // Известия Духовного управления религиозных организаций караимов Украины. – Евпатория, 2011. – № 1 (10), октябрь. – С. 2-5.

20. Крымские караимы поссорились из-за наследия предков // Крым 24. Портал крымских новостей. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://crimea24.info/2012/05/01/krymskie-karaimy-possorilis-iz-za-naslediya-predkov/>

Прохоров Д.А. Караимские молитвенные дома «кенасы» на территории Украины: современное состояние и перспективы использования

В статье рассматривается современное состояние караимских молитвенных домов «кенас», находящихся на территории Украины в контексте научной реконструкции прошлого коренных народов Крыма и сохранения их историко-культурного наследия.

Ключевые слова: караимы, кенасы, историко-культурное наследие, памятникоохранная деятельность.

Prokhorov D.A. The Karaite houses of prayer «kenases» in Ukraine: modern state and prospects of the use

In this article the modern state of the Karaite houses of prayer «kenases» in Ukraine is analysed in the context of scientific reconstruction of the past of a native people of the Crimea peninsula and maintenance of their historic and cultural heritage.

Key words: Karaites, historic and cultural heritage, Karaite's houses of prayer «kenases», sites' protective campaign.

26.02.2013 р.

УДК 902 (477.51) «18/191»

Л.В. Ясновська

ДО ІСТОРІЇ ДОСЛІДЖЕНЬ ЧЕРНІГІВСЬКОГО СПАСЬКОГО СОБОРУ ПРОТЯГОМ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.

У статті розглядаються результати архітектурно-археологічних досліджень членами наукових установ та товариств Росії Спасо-Преображенського собору в Чернігові протягом ХІХ – початку ХХ ст.

Ключові слова: Спаський собор, Чернігів, Тимчасова комісія для розгляду давніх актів, Імператорська археологічна комісія, Імператорське Московське археологічне товариство, Чернігівська губернська вчена архівна комісія.

Чернігівський Спаський собор є унікальною пам'яткою давньоруської архітектури, яка дійшла до наших днів практично без перебудов. Архітектурно-археологічні дослідження Спасо-Преображенського собору розпочинаються наприкінці ХVІІІ ст. Саме в цей час духовну владу непокоїв стан стародавніх храмів регіону і, насамперед, чернігівського Спасу. За наказом Катерини ІІ у 1787 р., після її відвідин Чернігова, було підготовлено плани і описи цієї православної святині. План з експлікацією, створений губернським архітектором І. фон Дітріхштейном, засвідчив факт перших архітектурно-археологічних досліджень Спаського собору ХІ ст. [15, 45-46]. З його південно-західного боку зафіксовано фундаменти зруйнованої хрещальні, на місці якої наприкінці ХVІІІ ст. була збудована південна башта.

На початку ХІХ ст. значного поширення набули «наукові мандрівки», що мали на меті пошук та реєстрацію середньовічних старожитностей.

Російська Академія наук «по Высочайшему повелению» створила експедицію під керівництвом К.М. Бороздіна, покликану виявити і зафіксувати стан давньоруських пам'яток. У 1810 р. він разом з О.І. Єрмолаєвим, художником Д.І. Івановим та архітектором Максютініним об'їхали територію Північного Лівобережжя, відвідали Чернігів, Любеч, Остер, Ніжин та Біловежу [12, 45-46].

У нотатках до опису Чернігова К.М. Бороздіним було описано та виконано план і розріз Спасо-Преображенського собору й замальовано його східний фасад. Крім того, він упевнено зазначив, що «по своей древности он превосходит даже Киевский Софийский собор, хотя точный год его основания и неизвестен» [12, 47].

До історії Спасу та його архітектурних особливостей звернувся чернігівський історик, кореспондент румянцевського гуртка М.Є. Марков. У роботі «О достопамятностях Чернигова» (1816 р.), надрукованій на шпальтах Санкт-Петербурзького журналу «Периодические сочинения об успехах народного просвещения» [10], він проаналізував історію Спаського собору і прийшов до висновку, що круглу башту з «дикого камня и кирпичных плит» можна вважати красним теремом, поряд з яким розташовувався «дворец Княжеской», і де, можливо, знаходились поховання чернігівських князів, згаданих у літописі. М.Є. Марков, як і О.Ф. Шафонський, згадав про склепи під долівкою храму. Як вважає О.І. Журба, для М.Є. Маркова вивчення місцевої давнини було тією формою позаслужбової діяльності, яка зближувала його з регіональною елітою, її духовними потребами і запитамі [6, 97].

Уряд Російської імперії, зі свого боку, ініціював заходи щодо охорони історико-культурної спадщини. Своім указом від 31 грудня 1826 р. Микола І зобов'язав місцеву адміністрацію збирати відомості про «остатки древних замков и крепостей, или других зданий древности, и в каком они положении ныне находятся... чтобы строжайше воспретить таковые здания разрушать; что и должно оставаться на ответственности начальников городов и местной полиции» [13, 1373]. Відтак, на сторінках «Журнала Министерства внутренних дел» у 1848 р. з'явилося повідомлення місцевого «Начальства» про Спаський собор у Чернігові, в якому «стены и донныне сохранились без всякого повреждения» [17, 269]. Особливу увагу привертає повідомлення про результати перебудов у Спаському соборі на початку ХІХ ст. Так, із західного боку «с левой... стороны» планувалося зробити двері, але «при выломке камней открылась в стене пустота с множеством костей» [17, 270]. Скоріш за все, це могли бути перепоховання чернігівських князів.

Представники перших наукових товариств також долучились до вивчення архітектурних пам'яток